

В селі К. згубила себе з романтичного причинений церковна хористка... Ховати її чином церковним тамошній священик позрікся. Люди принесли йому домовину з мерцем на подвір'я, поставили перед вікнами, а самі розійшлися. Ховала поліція.

(З газетної хроніки)

I

Буйне зелення в саду вже осінні золотарі позолотили, а подекуди палає воно, мов огненне.

Тихо в моїй кімнаті. Вікно в сад стоїть одчинене, і рине в його повітря, чисте й холодне, дише, як вино. Зверху по стіні блукають од далеких хмар рожево-зеленяві тіні.

Сиджу, зігнувшись над своєю торбою-мандрівницею, похапцем різне паперове шмаття в дорогу переглядаю, читаю давнє дрібне писання,— суворо шелестять у руках папери, ніби псалтир над мертвим.

Листи, що забув уже од кого, щоденника якогось обірваний шматок... Вірші... зелені, зелені, як рута...

Все поодцвітало, поопадало, як із дерева посохлий лист восени: спокійно, дрібно — на шмаття — й за вікно, без жалю... Летить вітрам на забавки, вечори змарновані, а ночі недоспані.

Жмут пожовклого паперу, давнього, полинялого... якісь конспекти, рисунки, химерні мережива з різних математичних значків... Навіщо він мені, цей школярський мотлох? Нащо я його так довго вожу за собою? Думаю, дивлюся...

Поміж дрібним лісом цих колючок та дерези, і на полях, і всередині визирають колоски, листочки, рукою задуманою мальовані. Ось вірша початок якогось чи пісні...

Чи вже ж оце писала колись моя рука? Коли саме? Де?..

Одразу задзвеніло в ушах, задзвеніло ясно, як тоді колись уночі несподівано у вікно, в мою кімнату:

"Ви оце не спали іще, книжник і чернець?.."

І став пожовклий папір оживати. Стиха-стиха, ніби з глибокої води, зринають на йому у віночках із довгих вій блискаві карі очі, вихватилась коса ясна, що повісьмо льону, замаяна синьою стьождою.

Дивиться у вікно, сміється:

"Ви ще не спали?"

Мене підіймає од мого збіжжя, водигь по кімнаті, поставило коло вікна, мов залізом прикувало; поставило туди очима, де сонце падає. А там все хмари, хмари рожеві, а за ними сині, а за синіми грізні... розцвітають і гаснуть, знову червоним маком полуменіють, одна одну заступають, що тії дими димлять. Поміж ними, ніби в хвилях, вечірнє сонце потопає, борсається, мовби упіймалося в сіті; промінням за хмари хапається палить сіті чаром-золотом.

Димлять дими, грають, очі одводять, будують диво... І не видно вже хмар на обрії, бачу я: ліс вікодавній стіною зростає, чорний в жалобі велетень ліс... І виступає з лісу того чорного у спокою та у величі процесія мовчазная, сувора... Стяги майорять фіолетові, темні, вихитуються корогви червоно-

огненні, а під корогвами у квітках несуть когось... У квітах, у стрічках, у гірляндах хризантемових білих, у вінках золотих...

Ой... на марах, на марах...

Оце ж ті юнощі, що з карими очима, попи старі — в їх бороди сиві — несуть, щоб у землю поховати, оце ж ті юнощі... Оце ж вони тії, що були, як іскра, та невпокій-ні, непокірні...

Що були і свіжі, і білі, як ароматовий, як білий на веснах уночі очеремховий цвіт...

Вже чую: встає, іде, гуде на мене з тих днів, що минули, хмара-спогаданка...

Буду стояти, буду, схилившись, аж поки цю хмару мальовану, мовби тую дощовую, тут не перестою.

Усю — од осіннього жовтого листя до листя...

І встає перед очима руїна — чорна, як голівешка, ніби од печалі пригоріла. Посередині — провалений дах Стріха з одного боку висока, з другого — схилилась мало не до самого долу. Вигнулися наперед трухляві двері, нащось окуті в залізо.

На дверях — великий заржавілий замок. А бур'яну того кругом, як лісу! Шумить, розкошує він на дозвіллі; не потовпившись у шкільному подвір'ї, вискочив на старий дах, що поріс мохом, темніє вгорі, як повітряний сад.

Ходжу кругом школи, обдивляюся подвір'я і знову вертаюся до дверей, туди, де хурщик поскладав мої подорожні речі.

Сонце зайшло; у небі затучилось. Із поля, з того місця, де лисніє в долині рудка якась, що поросла очеретом, дує різкий холодний вітер.

Насуває темрява, чорна, як воронина; бризнуло дощем.

Бере нудьга...

В темряві обізвався незнакомий голос:

— Зараз одчинимо, зараз.

Виростає високий силует у кудлатій шапці, що в присмерку скидається на дерев'яне відро.

— Хто це? — питаю.

— Свій, сторож... Я, казати правду, нікого вже й не сподівався: Андрій Маркевич казав, що тільки в неділю вернеться, та я вже не думав сьогодні й навідуватись сюди: одному якось, прости господи, аж сумно серед цієї пустині.

Говорить до мене, ніби давно вже мене знає. Не спитав навіть, чи я той, що вони дожидали.

Поволі одімкнув двері й через тісенькі сінці увів у якусь кімнату.

— Отут має бути й ваша квартира,— мовив він, засвітивши маленький каганчик, чорний од кіптю.

Поламаний стіл, двоє старих стільців, ліжко, абияк,  
нашвидку з трухлих дощок змайстроване... свіжа на йому  
солома...

Стою, задумавшись, над ліжком; стоїть поруч мене дід;  
милуючись, дивиться старими очима на свою роботу:

— Таке-сяке зляпав, а все ж буде краще на йому, ніж долі.

Погомонів про те, про се, збирається йти:

— Цю ніч я ще переночую вдома — не прихватив із собою  
нічого з одєжини, а ночі вже холодні. Спіть спокійно,—  
злодійщини у нас не чути.

Оддав добраніч, пішов. .

Не хочеться чогось ні розташовуватись, ні роздягатись.

Взяв каганець, пішов дивитись у клас. Ніби щось аж  
сполохнулося, коли убоге світло хитнуло в класі темрявою.  
Дмухнуло вогким, холодним льохом. Роздивляюся: стеля  
схилилась низько, а далі в глибині ще нижче. Посередині, де її  
можна було досягти рукою, стоять підпірки-стовпи. По боках —  
манячать ряди нефарбованих парт, побитих та помережаних  
школярськими ножами. У вікна давить чорна ніч. Надворі  
тюжить дощ, і через стелю чвіркають десь на парту краплі води.  
Поставив каганчик на столі, сам сів на стільці, нероздягнутий,  
як був у дорозі.

Думаю: "Знову починати, знову привикать, нагрівати собі  
місце в цьому сумному закутку?.. Знову попи, урядники, горілка,  
гризота, безпораддя?.. Ні, ні, не буду тут я довго, сюди — на  
час. Тільки на який час..."

І помалу встає передо мною моє радісне, моє тепле, те, що завжди тепер світить і гріє мені,— університет... Все зникає з очей.

Минає невелика година; ходжу од порога до стіни, мов п'яний спотикаюся на парти.

І увижається він мені, цей храм юності чарівний, десь далеко-далеко, палацом надхмаряним... Шляхи до його, єдині доступні мені шляхи, юнакові бездипломному, хащами позаростали непролазними... Мурами високими їх перегороджено, глибокими безоднями перекопано, та сміливо й радісно топчу я ті хащі ногами, січу терни, голими руками мури ламаю, мов крилами перелітаю безодні... Лечу...

Самотньо й лунко одгукується в німих стінах моя помірна хода, ясно палає огонь моїх мрій.

Загорілось бажання нетерпляче, невпокійне — не стояти без діла на місці, не марнувати часу, в правду, в життя перетворити мрію.

І мене ніби магнітом потягло до того мого чемоданчика, що на дні в йому поскладані мої підручники та зшитки. Я знаю, що з мене б тепер сміялись, проте не можу втерпіти, щоб хоч не глянути на їх.

Думаю: "Все одно — ніхто того не буде бачити..." І я швидко біжу по чемодан, несу його в клас.

Незабаром жужмом летять з його в один бік сорочки, котиться засохлий у дорозі хліб у другий, швидко витягую книжку, що олівцем посередині закладена, і поміж розкиданого збіжжя сідаю з нею до каганця.

"Я тільки хоч погляну очима",— умовляю себе. І,  
розгорнувши книжку, зразу, як у воді, потонув у їй...

Шмат глини, одвалившись десь у кутку од стелі, гучно  
ляскає на мостину... Кидаюсь, як зо сну:

"Де я?"

Порощить дощ за вікном. Під партою десь одноманітно  
скрегоче миша, тягаючи сухар. Як червона зірочка з туману,  
блимає перед очима каганець. Дощ шумить, не вгаває надворі,  
дедалі рясніший, голосніший. Ніч все темніша стає та глибша...

А з усіх боків шумлять вікна — плачуть... Так плачуть, так  
плачуть, обливаються рясними слізьми, гіркими, безнадійними, і  
стиха причитують, що ніколи вже не буде сонця ані ясних днів.

В мене грає радість, як вино, і шкода стає того нерозумного  
жалю дитячого, тих буйних, даремних слів. Так, бувало, колись  
ми, малі діти, розумом недійшли, заходилися од марного плачу,  
коли наша мати до ночі засидиться десь у забарній гостині. Тоді  
нам, малим, в темряві здавалося, що вже мати ніколи, ніколи не  
вернеться додому...

Ой ви, дурненькі, заплакані вікна: сонце — буде, будуть дні  
радісні, ясні, будуть пісні, квіти, будуть радощі, сміхи... Будуть!..

В дощовому шелесті стало чути, як десь за школою хрипко  
й сумовито заграли якісь очеретяні дудки: півні найглухішу ніч  
співали.

II

Ранок. Щось стукає в двері.

— Хто такий?

За дверима здавлений голос:

— Вибачте, дозвольте зайти до вас на часинку, я — тутешній дяк...

Увіходить: сива шапка, пальто — наопашки, під рукою кавун. Сміливі сірі очі, шовкові русі кучері — гарний...

Знайомиться:

— Дяк Запорожець. Довідався, що ви приїхали в школу, не втерпів, щоб не зайти познакомитись. Вибачте, у нас попростому...

Понесло горілкою, разом із тим бачу — в кишені з червоною головою пляшка казенки... Соромливо заховав її од моїх очей. Посідали, почали розмову. Про одне, про друге... Про попа.

— Дерій, зажера, заїдливий...

Питаю:

— Не в миру з ним?

— Не любимо й на перехід один одного. Не людина — собака пінява...

Помовчав.

— Коли сказати правду, то я навмисне й прийшов до вас, зарані попередити: якомога даліше од його; тільки путня людина прибуде в село — з'їсть.

Дяк підсунувся ближче, і передо мною виростають незабаром картини довгої, запеклої ворожнечі попа з дяком.

Звичайно, піп давно б "з'їв" дяка, коли ж Запорожців дядько — в консисторії, і люди — теж за дяком. Крім того, поблизу — штунда.

— То й що? — питаю.

Осміхається. Помовчавши:

— Бачите, вони давно вже підмовляють мене до себе — вподобали...

Приглядаюся уважніше: коло губів креска непокірна, уперта.

Інтимно:

— Ви знаєте, нема того місяця, щоб не тягли: як не до преосвященного, то в консисторію, а то — в монастир на покуту.

— І це було? — заохочую.

— Ще й не раз, недавно два тижні сіяв борошно в монастирі. На тому тижні тільки вернувся...

— За що?

— Вийшло маленьке непорозуміння: на Маковія за бороду  
батю посмикав у церкві. Трошки, — додав він скромно. Зітхнув:  
— Ех, огидло все це мені до краю.

— То ви б покинули, якої неволі сидіти в дяках?

Підвів голову й серйозно подивився на мене:

— В москалі візьмуть.

Задумався. Далі стрепенувся, кинув на мене запозирливий,  
гострий погляд:

— А ви самі — якого роду?

Я сказав.

— Умгу...

— А що таке?

— Я — так.

Заспокоївся.

Вистукує щось пучками по столу. Стиха почав співати. Голос  
затремтів юнощами, мрійно і лагідно.

Далі прояснів, засміявся, енергійно труснув кучерями, й очі  
засяяли ясно, весело — по-бурсацькому.

До мене:

— Ви співаєте?

— Співаю.

— Цю знаєте? — І на всю школу несподівано шугнуло:

Де ти бродиш, моя доля...

Разом із тим він широким рухом вийняв із кишені пляшку, ніби про це вже була в нас мова раніш, вибив пробку, повів очима по кімнаті:

— У вас тут чарки, або хоч шклянки не буде?

Я сказав, що горілки не буду пити.

Він не почув чи не зрозумів:

— Що?

— Кажу, що я пити не буду.

— Чому?

— Не п'ю.

Він пильно дивиться мені в вічі, неймовірно:

— Ви — козак?

Сміюся:

— Козак.

— І не будете? — В очах випливає готовий уже ворожий виблиск.

Кажу спокійно й рішуче:

— Ні.

Довго дивиться в очі, далі помалу, нерішуче заткнув пляшку пробкою, сховав у кишеню, взяв свій кавун, встає.

— Не треба. Казали — приїде до нас такий і такий, аж бачу: до нашого берега що не запливе...— Він махнув безнадійно рукою, кинув на кучері шапку, пішов.

У порозі спинився, саркастично зажмурих око:

— Знаю, звідкіля цей вітер... Певне, вже наговорили .. Ну і к чорту — плакати не буду.

Ляснув дверима, зник.

Дивлюсь услід.

Химерна якась людина.

III

Андрій Маркевич, старший учитель в школі,— рудий кремезний паруб'яга. Обличчя — червоне, в ластовиннях; у синіх очах, як скеля з-під води, виблискує криця. Ходить у світі в бобриковій, а штани носить на випуск. На голові — кашкет із оксамитовим околишем, арматурка, кокарда. Здіймає він з

голови того кашкета обережно, як архирей митру, і раз у раз здуває порох.

Людина занадто практична, ретельно акуратна, хитренька, до всього допитливий. Не припав він мені спершу до душі.

Думав: певне, вертій на зразок сільських юристів.

До мене він теж поставився зразу, віри не доймаючи: репутація невpokійного учителя, що про неї якось він уже довідався, викликала у його рішучу собі догану.

Після перших розмов я почав тікати од усякої з ним зустрічі.

В школі навчання ще не починалось: я сів за свої книжки і сидів за ними часом допізна.

Став помічати — мій колега спозирає за мною.

Глянувши якось увечері у вікно, я загледів, як блиснула кокарда...

Затулив вікно. Став ще далі держати себе од його.

Коли ж Андрій Маркевич, на моє диво, дедалі стає лагідніший до мене, шукає зустрічі, охотніше стає на розмови. Здається, хоче про щось говорити, тільки не наважиться.

Одного вечора чую — легенько стукає в двері.

Увіходить, трохи сконфужений, замутившись якоюсь дрібницею. Далі підходить до столу, нашвидку, пильними очима їсть мої книжки.

Питає так, ніби між іншим:

— Певне, читати любите, що так довго огонь у вас горить щовечора?

— Читаю потроху, — неохоче одказую.

— Книжки які цікаві маєте? — прихиляється до столу, кидає гострий зір на сторінку розгорнутої книжки.

— Більше — шкільні підручники.

— Може, до якогось іспиту готуетесь?

Признаватися йому в своїх таємних замірах мені не хочеться, і я відповідаю навмисне якнайсухіше:

— Так, маю таку думку.

Беру мовчки з-перед його очей книжку, загортаю.

Почервонів. Помовчав.

Проте було помітно: чим непривітніші мої до його слова, тим більше розгорається у його цікавість. Трохи переждавши, неспіливо, проте з незламною упертістю він почав знову:

— Можна спитати вас, до якого саме ви готуетесь іспиту?

Брала нудьга — відповідаю з досадою, з ясним бажанням скінчити про це розмову:

— Маю думку держати екзамен на атестат зрілості...

— В університет думаєте?

Мовчу.

Андрій Маркевич засяяв, і на його обличчі я побачив незвичайну, ніжну до себе почтивість. Погляд очей став ясний, по-дитячому довірливий.

— Бачите, чого я так настирливо у вас про це допитуюсь...— Він зашарівся, як дівчина, і винувато осміхнувся: — Я теж маю сміливість... нахабство колись спробувать і собі продертись в університет. Звичайно, мені ще багато треба до цього готуватись, та я роботи не боюсь... привик. Тільки самому тяжко дуже: нема з ким порадитись, нема кого розпитати.

Слухаю далі і сам собі віри не діймаю: ніколи я не сподівався знайти в цьому селякові, в цьому на перший погляд грубуватому, практичному в житті парубкові, знайти такої гарячої жаги до науки, такого ніжного суму за нею, такої туги.

— ...Часом глянеш, які нам ставлять мури на тому шляху, то іноді одчай візьме. І хочеться піти туди, стати під брамою університету: кричати, прохати, за поли хапати, щоб впустили туди, а як ні — то краще, не одходячи, об той мур розбити голову...

Ніби не та людина: здалося, щось тепле, щось рідне почув я у йому.

Розмова загорілася, як сухий хмиз на огні.

Щира, гаряча, довга.

У якесь свято познайомився і з нею, з Тетяною.

Прийшла до Андрія Марковяча по книжки: десь, певне, прочула, що прибув новий учитель,— прийшла на довідки.

Іще ні разу її не бачивши, я багато дечого чув про неї. Дівчина вчилась у городській школі... в голові вітер... Співає в церковному хорі. Заводить любові з регентами і з сільськими писарями. О. Василь бере її собі за помічницю в церковній школі і, коли вірити людям, купує їй рожеві чулочки. Казали, що одного темного вечора матушка ходила з хлудиною до школи заганяти свого батю. Охоча до жартів, до вигадок. Багато дечого говорили, і малював я її собі в думках ясно. Коли ж уперше побачив у кімнаті Андрія Маркевича, я ніяк чомусь не міг пойняти віри, що це вона. Все, що про неї говорили, забулося одразу.

На мене пильно дивились цікаві очі.

Великі, довірчиві, карі.

Ці очі зразу викликали в мене якесь хвилювання і без слів казали, що це та дівчина, що про неї мусять люди говорити.

Висока, ставна, аж ніби понижчала стеля од неї в кімнаті в Андрія. Коса біляста. Старанно причісана й пригладжена, проте непокірно набухає і в'ється по голові кучерявою березкою... Щось невpokійне на обличчі... Коло губ якась сумовита креска... Щось загадчане... Хто вона? Звідки?

Я мимоволі притихнув. Дивлюсь, мовчу.

Андрій тим часом ходив спокійно по кімнаті, розтягуючи якусь нудотну розмову; помітивши, яке враження справила на

мене його гостина, він добродушно прикусив у себе на губах осмішку і змовк. Його сині очі під личаними віями засяяли хитро й лагідно.

Підійшовши мовчки до Тетяни, він моргнув мені оком, поклав їй на плече свою гудзувату руку і жартівливо почав:

— Ну то що ж, Тетяно Гнатівно, будемо й цього року театри грати?

Тетяну ніби хто з незнаний вколов голкою:

— Одчепіться з своїм театром...

Таємничий вигляд, ніби покривало упало з неї, одразу одмінився.

Соромливо, як селянська дівчина, вона рукавом затулила сполохане лице.

І стало помітно і шию, степовим сонцем запалену, і стернею подряпані руки.

Таємні чари розвіялись, як і не було їх.

Андрій не одводив од неї насмішкуватих очей.

— Розумієте,— звернувся до мене,— театр — Вавилова клуня, сцена — пара перекинутих саней, грим — уголь та крейда, і вона собі поклала в голову, що у їх справді театр.

— Дарма,— похмуро, кусаючи губи, кинула Тетяна.

— Завіса — з драних ряден, дзвонять у битий чавун...

— Дарма,— горить, як у огні, на місці не всидить...

— А що найцікавіше, так це музики,— допікає Андрій,— рудий Гаврило дирчить у рубель качалкою, а кривий Микола, як у бубон, вибиває в заслонку.

Не втерпіла, як вітер, схопилася з місця, ображено, гаряче:

— Неправда, неправда, ви ж самі знаєте, що це на нас вигадали таке вороги наші...

Андрій Маркевич зареготався, удоволений. Тетяна засоромилась, далі сама засміялась.

— Ой, вже мені оцей Андрій Маркевич, може, хто б і не знав, так зразу все викаже.

— Ехе-хе! — зглибока зітхнув Андрій.

— Знаєте,— без жарту промовив він до мене і показав очима на Тетяну,— як зробить у "Заступнику мій" оте соло: "тру-у-уд і болізь"... хрест мене бий — як снігом сипне поза спиною.

Тетяна вдячно подивилась на Андрія; засоромившись, опустила вії.

— Е, ви ще не знаєте нашої Тетяни... От хоч би...— Далі живіше, моргнувши оком: — Тетяно Гнатівно, ану ось отієї,— Андрій узявся в боки:

Ой послала ж мене мати

Зеленого жита жати...

Почервоніла:

Отож пак. Немає чого робити мені, то оце б співати заходилась.

А сама сміється, очі заблищали: помітно — охоче заспівала б — соромиться.

— Ось нехай вона освійчається з вами — почувете. Вона в нас дівчина не горда, товариська... Хіба ото тільки, що книжок боїться,— згодом додав він, і знову насмішкуватий огник заблищав у його в очах,— каже, що од їх з ума сходять.

Подивився на неї скося:

— Взялась була готуватися на вчительку — через тиждень покинула.

Тетяна винувато зітхнула.

— Ей, Тетяно, Тетяно, що ви тільки собі думаєте, Гнатівно? — починає стиха жувати її.— Немає кому нагнати вас, то ви зовсім свою науку занедбали, про книжки й забули, на полицю позакидали.

Нудьга й тоска спливає в Тетяни на виду, одказує стиха, сердито:

— На чорта вони мені?

— Як — на чорта? Та ви ж таки колись думаєте держати іспит? Чи, може, вже годі?

— Нікуди я не піду, ніяких іспитів держати не буду.

— Будете витинати в ковалевій клуні.— Андрій тихенько заспівав, незграбно пританцьовуючи й кокетуючи губами:

І хліб пекти,

Й по теляти йти

— Буду.

Упертість закам'яніла на її обличчі.

— А там і до Явдохи на досвітки підете.

— І піду.

Зразу, несподівано, снопами бризнув з її очей сміх; вона хитнула головою. Схопилась, вирівнялась і, взявшись по-дівочому за щоку рукою, навмисне грубо, передражняючи горлату якусь із досвіток дівку, залящала, як десь на леваді:

Зеленая ліщинонько,

Чом не гориш ти, все куришся...

— Хівря Цимбалівна. Єй-бо, Хівря! — сміявся Андрій. Проте недовго: став слухати. Далі кивнув у її бік головою до мене.— Бачите?

Я й без цього вже не зводив з неї очей.

Почавши співати жартома, згодом вона схитнула нетерпляче головою, повела плечима, ніби скинула з себе щось зайве, гордо свінула очима й без жодного вже жарту сміливо зайшлася піснею, виявляючи на диво сильний, чарівного тембру голос.

Гралася ним, ніби на злість і на заздрість ворогам.

Взялася в боки, сміливо позирнула на Андрія, моргнула бровою. Андрій суворо опустив очі.

Не кидаючи співати, Тетяна кивала йому очима, рукою закликаючи до себе.

Андрій уперто боровся: презирливо одвертався, недбайливо кривився:

"Та й що буде? Ну, що далі?"

Потім змовк. Чмише носом. Хмурился, хмурился, і одразу сині очі його закурили, заясіли, як волошки після дощу. Махнув рукою, засміявся: "От чорт, не дівчина!"

Почервонів, зірвавсь на рівні ноги, по-парубоцькому обгорнув за стан, став попліч.

Зразу виявилось: не тільки "апостола" в церкві він уміє гриміти:

Коло броду беру воду,

По тім боці мої карі очі.

Стою зачарований, здивований, не збагну, що це за люди тут... А як перестали співати, Андрій зітхнув і похилив голову. Йому ніби було соромно за той порив. Похитав докірно головою й промовив до мене, винувато осміхаючись. Сумовита нотка забриніла в його голосі:

— Оце, як бачите... Правду ото кажуть: скільки ти не вчи його, скільки не стружи,— мужик останеться мужиком. Ні-ні—та й покаже себе.—Далі звів очі на Тетяну і знову синьо зацвіли вони у його: — Тетяно, золото! Може, з нас щось вийде, може, з нас люди будуть, давайте учитись.

Тетяна сиділа задумана, уші палали, як цвіт королевий, а в очах цвіли, як золотий світанок, ті мрії, що впину їм немає.

— Чуєте, Тетяно?

Зітхнула:

— Та чую ж...

Схилилась на руку, ще глибше загадалась. І знову, як було спочатку, на обличчі в неї впливало щось нерозгадане, знову не можна було одірвати очей од неї, а в грудях чогось починав зростати, як і вперше, якийсь невпокій.

V

Після перших ранніх дощів висохло й стояло довго на годині. Люди цього року спізнилися посилати дітей до школи, і з'явилась тривога, що вони зовсім про неї забули. Аж ось упали холодні ночі, наблизилась покрова, і з села, з хуторів, ніби

згукнувшись, люди гуртами посунули до школи писати новаків. Новаки приходили з батьками й з матерями, в повному своєму наряді: у великих чоботях, у батьківських жилетках, з пошарпаними букварями під рукою, причесані, вмиті, з червоними носами: перед дверима школи з їх носів старанно видавлювали зайвий сік; увіходили з рішучим виглядом брати ту науку зразу за роги; і тут же під суворим батьківським оком вичитували свої оченаші, демонстрували здібності й знання. Все народ бадьорий, цупкий, з дому наструнчений, і всі, як один,— казали батьки їх — таланти, здібності, великі сподіванки.

"І не вчив би його, сякого-такого хлопця, коли ж вам таке до всього зарадне, таке беруче — на що не гляне, те й зробить: треба вчить".

Приходили і без батьків, самі. Слухаєш — шкряботить за дверима. Одчиняєш — спершу нікого не видно, і тільки звівши очі вниз, побачиш над порогом величезні чоботи, як ґринджоли, і над ними кудлату шапку. Сопучи й стукаючи, чоботища перелазять через поріг, помалу, зате енергійно чвалають ближче, простягають для привітання руку, з курячу лапку завбільшки, і хрипким баском заявляють, що він, "Гелман Вашильович" (прозвання забув по дорозі), прийшов писатися в школу. Брало легеньке хвилювання.

Праця в школі налагодилась. Власної роботи не починали.

Хоч, правда, Андрій ніколи не забував про свої підручники, і часом на перервах можна було бачити, як він прихватором жадібно горнув очима з книжки, як ложкою з миски.

Стали сходитися вечорами то в нашій школі, то в Тетяниній. Звичайно, було більше жарту й реготу, ніж того вчення, —

найбільш надії ми покладали на літо, коли всі будемо вільні од шкільної роботи.

Робота була тяжка в школі, все ж жили без суму, навіть весело.

Розповідає, скажемо, Тетяна про те, як писарчук із волості "по-панському" виявлявся їй в своєму коханні. Андрій з реготу хилиться з стільця, біжить до кухні пити воду і, вернувшись звідти, знову заходиться од реготу. Пересміявшись, він побожно зітхне й докірно похитає головою:

— Регочемося, дуріємо, а чи маємо ж ми на це право, нещасні недоуки?

Тетяна, найперша винувниця незаконних сміхів, набирає сумного вигляду, а в її очах знову вже виблискує якийсь новий жарт.

Бувало, в темну, найтемнішу ніч, коли темрява билася у вікна, як хвилі безмежного моря, під віконню несподівано зчиниться гомін, у шибках процвіте цілий рій цікавих очей — синіх, сірих, карих... Здається, що підпливали вони на чорних хвилях, як черідка цікавих рибок до самотнього в морі темряви огника в вікні. Увійдуть в школу — книжки набік, гомін, сміх, співи... З'явиться скрипка — танки...

Нашумлять, нагомонять і знову в темряву одлинуть. З піснями, з гомоном, мов на човнах кудись одпливають.

Випаде сніг — зіб'є бучу: їхать на санях; гуртом їдемо в сусіднє село, до старого вчителя в гості. Метелиця, гребні — світу не видно, а з нами мов якась мара весела починає загравати: вигукуємо, сміємось, співаємо, підскакуємо на

кожному гребні й, хапаючись один за одного, перекидаємось у сніг. Хурщик, дядько, чухає голову: невпокійна це і клопітна справа — од села до села перевезти в хуртовину хуру реготу.

Навмисне ми ніколи не шукали собі веселощів, ми їх одкладали надалі, "на колись", на той час, коли будемо мати на те, як каже Андрій, законне право. Проте ті веселощі ніби дражнилися з нами. Вони налітали до нас разом із Тетяною, передчасно. Лізли непрохані у вікна, у двері, робили гармидер, і ставало так тепло й затишно в цьому закуткові, що іноді було шкода міняти їх на ті далекі, непевні сподіванки.

"А чому б не жити тут завжди?" — миготіла в такі хвилини думка.

...Різно стоїть у моїх спогадах за ті часи один вечір. Коли саме було теє—не пригадаю: так ніби у сні воно мені снилося. Цвинтар... місяць вповні, ніч ясна, сумовита...

Бачу — на піску коло брами дві химерні тіні: одна—кошлата, страхітна; друга — скидається на черницю. Іду ближче: о. Василь, коло його, на моє диво, Тетяна. Він якось помолодечому вихитує гривую, торкає її плечем, щось потаємки говорить. Тетяна задумана, мов якась чужая; слухає мовчки. Побачивши мене, о. Василь хитнув їй головою, пішов, наспівуючи глас, Тетяна осталась. Стояла в тій же задуманій позі.

— Тетяно Гнатівно!

Мовчить, тільки плече здригнуло.

— Ви додому?

Мовчить.

— Що вам, Тетяно?

З тоскою, з довір'ям:

— Скажіть, бога ради, чого йому треба од мене?

— А що саме?

Скривилась, махнула рукою.

— Ой, який він мені огидний та бридкий, то я вам і сказати не можу... Доведеться, мабуть, покинути свою школу...

Було це, кажу, як у сні, швидко забулося, і тепер сплигло, як нерозгадана колись загадка...

Село було тихе... Школа стояла за селом, і щовечора було видно, як свіtilись у селі на часинку каганчики, кволі, мутні — блиснуть і швидко гаснуть... Тільки вряди-годи неспокоїний дяк згвалтує темну ніч, з гуком, з брязком розбиваючи папліскою попівські вікна. Погомонять — і знову тихо і темно, а під солом'яними дахами ніби шашелі гризуть.

## VI

Жили осінь, жили й зиму, мов краї невідомі в своїй школі, як у ковчезі, перепливали. Під вікнами мінялися береги. Були вони ясні й смутні, з золотими листопадами, із заходами огняно-червоними, узорами з листу осіннього помережані; далі пливли темними краями в туманах та дощах... Пливли, пливли і на один ранок випливали несподівано на білі, казкові береги. Просвітліло од їх, і тихою радістю засяяло в сумних шкільних стінах. Перший випав сніг... Попливли діамантовими зорями, білими інеями при місяці, під морози співучі. Далі стали: мело,

вікна снігом замітало, куріли скрізь гребні, як білі вулкани. Аж ось — знагла все рушило навкруги й загуло. В маленькі дзвіночки вдарили струмки, застугоніли потоки, разом, як по змові, ревнули бескеття, провалля, греблі, розлилися дунаями води. Де що було прибитого, де що снігами та морозами задавленого — все оживало, чепурилося, раділо. Лани, левади, сади зеленими пожарами спалахнули, пирскнули скрізь іскрами першого синьоцвіту... День, другий—і свінули поміж гіллями в саду шлюбні свічки: сніго-рожеві бутони в яблунні та грушовинні. Буйними гриватими кіньми, весільними поїздами посунули в небі завітчані хмари — бояри. І на золотій зорі вечірній, мов на шлюб споряджаючись, у стрічках вийшла з сіней у гості до ночі дівчина з очима, зіллям-чаром заправленими. А з тих очей крізь нігу і крізь мрію — гей, стережися! — б'ють громи і яскряться грози! Ті пахучі грози під цвітневий вечір, коли хрещаті хмари, на обрії стіну змурувавши, грізні башти збудувавши, на вітання весні молодій грохонуть громами, громами, заблищать мечами, синеосаяними блискавицями, мов птахами огняними, геть-геть зашугають понад садами, огняним цілуванням вітаючись, рожеву смагу на білий цвіт надихаючи. Гей, стережися!..

Андрій у своєму класі, я поруч, у другому... Сліпучим блиском б'є у вікна гарячий весняний день. В класі стоїть стримане дитяче квиління, і вся сумовита кімната скидається на клітку, що туди накидано повно курчат. У вікна, як у дірку з нори, видно синє вгорі небесне мурування; тягне туди, як на шнурах. Розтикаю дітям сякі-такі завданки, підходжу до вікна... Обгортає зелена п'яна лінь, а десь у грудях колькою стало щось нез'ясоване; чи то кудись треба піти, чи щось зробити, а ні — то когось побачити... В цей час за тоненькою стіною срібним дзвоником задзвенів несподівно в Андрієвому класі знакомий голос...

Два тижні вже ми не бачили Тетяни — прийшла. Зразу в грудях затремтіло. Лінь, соняву мов свіжою водою змило. Пориває бігати, сміятись... Сам дивуюсь:

"Ого! Та й що це зо мною?"

За стіною весела про щось суперечка... Долітає Андрієве зіпання:

— Тетяно Гнатівно, дайте нам лекцію закінчити.— Далі люто: — Тетяно, що-бо ви робите! Хрест мене вбий, сторожа гукну!..

...Шелестять папери, пищать ніжки стола чи стільця, а далі: лясь! лясь! — звук паперів об мостину...

— Пробі, рятуйте! Розбій!

Діти голову вгору, наструнчились:

— Дуріють! Дуріють!..

Махаю рукою:

— Цс...

Вщухли...

За стіною дуріли: почалося якесь борюкання, тупотіння, придушений сміх... риплять парти, гуркотять двері... Вкінці — радісний вигук перемоги.

— Отам собі прогуляйтесь.

Затихло.

В коридорі чути тихі, мов кошачі, ступні...

Хтось із дітей радісно, на весь клас:

— Сюди йдуть!

Стукнуло в грудях: "Чи не сюди, справді?"

Так.

Тихо, крадькома одчинило двері, на порозі вона... Коса набік, лице шаріє, як не займеться, поблискують очі — злодійкувато озирає клас.

Діти в галас:

— До нас! До нас!

Набираю ділового вигляду, впиняю. До Тетяни сухо:

— Ви до мене, Тетяно Гнатівно? Заскалила око:

— До вас.

— Діло маєте?

— Маю,— запишалась.

Помічаю — одмінилася за ці тижні, мов не вона: не та мова, не той сміх, погляд сміливий, насмішкуватий.

— Не полохайтесь — я на часинку.— Іде до стола. Стала близько поруч. Зразу не каже, чого їй, нагинається над столом, дивиться: — Що це у вас за книжка?

В грудях загуло, як у млині, гаряче в лице... Луплю очі на книжку: чорт її знає, що воно за книжка!.. Перегортаю палпурку — тьху! — задачник.

Подивилась, одсунула набік.

— Слухайте, маю до вас пильне-пильне прохання. Обіщаєте зробити?

— Що саме?

Позирнула на школярів, нижче схилила голову, почала говорити швидко, гаряче, таємниче. Що саме — зразу не збагну: пасмо шовкового волосся пече мені щоку, як огнем. Тільки по деяких окремих словах починаю дещо розуміти. Збираються виставляти десь "Наталку Полтавку"; вона — Наталка, я мушу грати Петра.

Зазирає у вічі:

— То згода? Кажіть, згода?

Почуваю, що кудись поплив. Хочу за що-небудь вчепитись,— не маю за що... Легкодухість опанувала зразу якась безсоромна, неймовірна: махнув би рукою на клас, на школярів, на все...

— Заждіть,— пригадую, аби тільки сказати,— ми ж умовлялись колись, що, як одпустимо школу, зразу за книжки сядемо.

Махнула з досадою рукою:

— Ой, успіємо...— І знову тихо, лагідно: — Ну, кажіть — згода? Чуєте, "Петре"?..

Одступила назад, стала в позу, мрійно, захоплено:

Підеш, Петре, до тієї,

котру тепер любиш...

Рясно заляскотіли оплески в класі:

— Ще! Ще! Ой, як же ловко, ловко! За стіною гукає з свого класу Андрій:

— А все ж таки з цього нічого не буде: отець Василь розжене вашу банду.

Тетяна кидається, як бойовий кінь, очі загорілись рішуче, завоїсто.

— Що? Отець Василь? Хай спробує тепер. У!...— посварилась кулаком. Діти:

— Що це буде? Що це буде?

Тетяна вийшла на середину класу, рішуче:

— От що, діти! Зараз ідіть усі додому, а прийдете знову аж у ту неділю прямо в театр. Вийшов такий наказ.

Галас, писк... Дехто з дітей — за книжки.

— Тетяно! Тетяно Гнатівно! — гримить за стіною Андрій.—  
Ідіть на часинку сюди. Примовкли.

— Чого?

— Листа забув вам передати, швидше!

Тетяна йме віри, помалу виходить із класу. На порозі  
спинилась, до мене:

— Глядіть же не зрадьте...— Далі приплющила очі,  
простягає руки: — "Петре, Петре, де ти тепер? Може,  
скитаєшся десь у нужді та в горі і забув про свою..."

Пішла.

Трохи згодом чути: дзень — ключ у замку і далі енергійна із-  
за стіни Андрієва команда:

— Замкніть двері!

Діти духом почули зрадливу Андрієву думку і з дивною  
легкістю перебігають у ворожий табір: з гуком, із галасом  
повискакували із-за парт, почіплялися за клямку:

— Держіть! Давайте ключа! В'яжіть мотузком! З коридора  
почало щось дьоргати, та було вже пізно: хтось із школярів  
витяг з-під парти якогось патика й засунув за дверну клямку:

— Так оце ви такі до мене? Ну добре ж! Прийдете в театр —  
ні одного не пущу...

Погомоніла за дверима, пішла ніби.

Діти не одходять од дверей, поприхиляли уші,  
дослухаються.

Один підняв пучку вгору, повертає шустре личко, нишком,  
таємниче:

— Вони ще тут...

Справді, відчувається, що у цій тиші є ще хтось задуманий,  
молодий.

Хвилинка. Чуємо — так: луною пішло по коридору, мов там  
десь у кінці заговорила тиха-тихенька струна:

Чого вода каламутна,

Чи не хвиля збила?..

Порвалось...

Притаїли дух, заніміли...

Так хочеться, щоб іще бриніла ця дивна струна, аж серце  
б'ється. Дождаємо — нема. І відразу чогось од-чулося, що  
тиша за дверима спорожніла.

Хтось визирнув у вікно:

— Пішли! Он-он пішли поза повіткою...

Подивився: тільки-тільки майнула синенька блузка поза  
шкільним садом.

Визирнули сумні стіни в класі, свінули такою нудьгою, що не знаю, куди подів би очі. Жаль, досада, злість, а чого, на кого, того до ладу і сам не скажеш. Пориває порозкидати книжки, порозчиняти всі вікна й двері... Ні, діла не буде, день мусить пропащий бути...

Пускаю діти додому.

Дотягнули до іспитів; школа спорожніла. Надійшов час, коли ми, ще по давній нашій умові, мусили щиро взятися до своєї підготовки. Згадали про Тетяну: давно вже вона очей не показувала. Переказували — не прийшла.

Зрештою Андрій довідався:

— Ну, тепер нашої Тетяни й на налигачі сюди не зтягнеш.

Розповідає: справа з виставами стала на певний шлях: у панський маєток наїхали із Києва гості, між ними — небіж пані, студент... Збирає парубки й дівчата, лагодить хор, будує на панському подвір'ї театр для народних вистав, Тетяна там днює й ночує.

Додає смутно:

— Шкода дівчини, я все ж таки думав, що з неї щось буде...

Трохи згодом:

— А студента того я знаю...

Поговорили, посумували.

Далі:

— Ну що ж,— шкода не шкода — ми вже тому не зарадимо.  
Треба до своєї роботи братися.

Стрепенулися, мов живою водою окропило: де та й сила  
взялася, бадьорість.

Постановили: не збочувати, не давати собі волі, гонити без  
жалю весняні спокуси, молоді принади, каменем на все літо  
сісти за книжки.

VII

Квітувало жито, красувалося...

Здавалося, сторінки книг горіли під нашими очима. І вдень і  
вночі, і вдень і вночі.

Ніби тільки крізь намітку бачили, як сади одцвіталися, як  
майнула крилами, одлетіла весна. Заглянеш до його в кімнату:  
сидить над книжкою, як муровина, непорушний, мовчки ниже  
рядки очима, ниже й ховає, глитає, як жеретія.

Гукнеш:

— Андрію Маркевичу!

Не одриваючись од книги, сердито:

— Га?

— Чи є ще порох у порохівницях?

Підводить голову: лице примарніле, чуб поплутаний, очі — туман застеляє... Коротко, спокійно:

— Хватить.

І знову лице в книжку, суворе, непохитно рішуче.

Ніхто до нас, і ми ні до кого. Заглянув тільки чогось разів зо два Запорожець, затурбований, не п'яний. Не сварився, не заважав, мовчки лежав на ліжку, кутив, щось думав... Далі, чогось червоніючи, попрохав одного підручника для якогось свого товариша, пішов.

І попливли мимо моїх вікон ночі за ночами, проносили огонь і отруту. Співали півні за півнями, гасились заходи, за світанням розцвітали рожеві світання, дні спліталися в тижні, одлітали...

Сиджу...

В кімнаті тихо. На столі свічка шелевіє. Перед очима книжка...

Тихо, тихо в кімнаті...

Причувається: за спиною коло порога стоять мої жарти і сміхи примовклії, мов пустуни-школярі, що навколішки поставлені.

Короткий кашель... скрипне стілець, шелесне перегорнута сторінка — і здається, десь під дрімотами заворушиться хтось інший, невсипущий.

...Підходжу до вікна, прочиняю трохи віконницю, дивлюся в щілинку: "Чи не світає?"

Небо темне, ночнеє; місяць не гасне, яскриться. Ні, ще не світає.

Стою ще хвилинку — не можу одірватися, високо-високо в небі пливе самотна хмаринка: як та нічна казка, до місяця підкрадається, в прозорих шатах, в намистах, у срібних перах... Підкралася позаду, засяяла і хватить — місяцеві лице, мов руками, затулила, — і все внизу затьмарилось, засоромилось...

Зітхнув, вікно причиняю: "Ні, ще не розвидняється..."

Знову до стола... Хвилина, друга — потонув у глибині мережаних рядків...

Щось шкряботить у віконницю — слухаю, мов крізь сон...

Гуркотить віконницею — чую й не проснуся.

І раптово ударили живі слова...

Слова, що ними обізвалася до мене німа перед очима стіна:

— Ви ще й досі не спали, книжник і чернець?..

Кидаюсь, зразу не вгадаю звідки, озираюсь: вікно одчинене. В його ніч зазирає, як срібне по шовку вишивання, а на його тлі у квітках, у намистах—засватана дівчина Наталка...

— Тетяна?..

Сміється:

— Я вас налякала? — Далі: — Ось ідіть сюди. Швидше.

Виходжу.

Сидить, схилившись, на шкільних ґанках. Лице трохи зблідло, під пасмами розмаяної коси очі сяють, палахкотять уші. Не знає, що почать, сміється:

— Гляньте, яка ніч! Яка ніч! Ішла оце житами сама-самісінька, а мені здавалось, що за мною музики грають, співають... Як хороше, боже, як хороше на світі!

Несподівано до плеча горнеться, очі склепила, сама, як у огні.

Ворушиться якась тривога.

— Що таке вам, Тетяно

Підводить голову, розплющує очі.

— Думаєте — п'яна? — похитала головою.— Ні, неправду кажуть люди — не пила й не буду пити.

В очах промайнуло ясне й правдиве.

— Слухайте...— І хоче вона щось сказати, і боїться: ні, ні, може, цьому ще неправда...— Слухайте... тільки не смійтеся з мене, дурної...— Вона прихилила мою голову і знишка промовила над ухом: — Кажуть — у мене талант...

Іскрою пронизало мене таємне слово, аж серце забилося.

А вона — схилила, як сирота, голову; здалося — гірко плаче.  
Підвела очі: горять радощами, як золоті темної ночі зорі.

Розповідала: зараз оце вона з театру. Там були з столиці гості, що наїхали до пані. Після спектаклю всі товпились коло неї, вітали її, руки стискували і всі в одно впевняли, що у неї — талант... Що так не слід його занехаяти... Обіщали в город одвезти... учитись...

Од хвилювання Тетяна не могла спокійно говорити.

— Ви поїдете в город?

Зітхає:

— Ой, поїду...

Одчинивши своє вікно, світить цигаркою Андрій. Чогось кашляє та й кашляє.

— Андрію Маркевичу, сюди йдіть!

— А чого там? — озивається суворо, так ніби йому до нашої розмови зовсім байдуже.

— Та йдіть до гурту — тут скажемо.

Виходить поважно, держиться суворого ділового вигляду, а в очах цікавість аж світиться...

— Що це у вас таке веселе? — питає ніби знехочу, а в самого очі так і стріляють — то в мене, то в Тетяну. Кажу я, каже Тетяна,— розповідаємо наперебій.

— Що? Талант? Який талант?..

Слухає: нахмурені брови, неймовірний вигляд, а вже чогось зашарілися кінчики ушей. Суворо до Тетяни:

— Хто це казав вам?

— Всі казали. Артист там один був, професор...

Андрій не діймає віри:

— Може, якийсь професор магії та хіромантії.

— Ні, ні, справжній, видатний, відомий,— гаряче впевняла Тетяна,— такий лисенький, в золотому пенсне...

Андрій просяяв, і губи в його почали розсуватися в широченну осмішку. Аж ось знову спливає на обличчі хмарка, допитується нетерпляче, грубовато:

— Заждіть, а якими ж заходами ви думаєте вчитись? На які кошти?

— Лідія Віталіївна обіщалась допомагати. Казала, що можна буде й стипендію добути.

Лідія Віталіївна попечителька багатьох шкіл у повіті, пані багата і впливова. Андрій поважає її.

Тепер він зітхає шумко, з полегшенням. Осмішка без усякого вже впину розлилася, як Дунай, очі засяяли, і він гарконув з такою нерозміреною силою, що кинулись зо сну і захиталися на акації гілочки, а полем геть-геть пішла луна, одгукнувшись аж там десь, у сонному хуторі:

— От так Тетяна! От так Гнатівна!..—Далі швидко одкинув кашкета на потилицю, казав із незрівнянною щирістю, з безмірною теплотою й ніжністю— Значить, в науку підемо, в люди? Та й щаслива ж оця Тетяна: ми скільки мучимо себе, готуємося, не спимо дні і ночі та й самі ще того не знаємо, чи що буде з цього, а вона зразу, як на крилах—у саму столицю...

— Я й сама ще не йму віри, що цьому правда, ніби це тільки сон,— мрійно й радісно казала Тетяна, проте віри, щирої, наївної, було в неї, мабуть, більше ніж слід. Те чарівне слово, як блискавиця, осліпило її. Разом із нею і нас...

Легко зробилося надзвичайно. Хотілось вірити й вірилось в людей, в талант Тетяни, в науку, в свої сили, в свої ясні, радісні прийдущі дні.

Ніби серед будня несподівано свято собі нарядили. Були — як п'яні, пустували — як діти, без ладу співали, без потреби реготалися; будували плани. Розмовляли про те, як будемо колись культуру на села переносити.

— Ге-ге! — сміявся Андрій.— Пустить-но мене тільки туди, а я тую культуру на плечах, в кропив'яному мішку додому притербічу!

Реготали:

— В саквах...

— На драбиняку!

— Гей-гей,— гукнув на всі груди кудись у поле,— одмикайте замки, одчиняйте брами, посланці з хуторів ідуть!

Із вікна сполохано визирнула заспана скуйовджена голова шкільного діда:

— Що таке?

Пауза. Регіт, мов тріснула в повітрі й іскрами розсипалась ракета.

Згодом:

— Ну то як, Тетяно? Не зігнемося? Понесемо? У вас же сила — талант. Ви багато зможете. Чи, може...— В Андрія неспокійно спалахнув в очах ревний огонь: — Чи, може, дайте тільки з цих злиднів вибратись, тоді і не доступиш до вас, забудете й шлях у село?

— Ніколи! Ніколи в світі,— гаряче перебила його Тетяна, не приймаючи в жарт. Помітно було, що вона про це думала.

— Чого доброго,— уже гірко казав Андрій,— там слава, розкіш, блиск — а тут що?

— Та чого ви напалися на мене? — разом і сердилась, і сміялась Тетяна.— Як би вже там не було, а коли у мене є той талант, то не продам же його ні за гроші, ані за тую славу! Стала червона, як піон.

— Руку, Тетяно! — Андрій ловив її руку. Тетяна вирвала її у його, блиснула гордими, гарячими очима, шукала якихось інших слів. Далі підвела голову до неба і лице її заясіло, стало бліде і таке покірне, покірне. Звела, як дитина, руки до неба:

— Дано мені малісіньку іскорку святую... Малісіньку-малісіньку... І освітила вона моє життя біднеє, щастям нагріла моє серце... Та хай же погасне краще іскра в мені свята і хай буде марне моє життя й темної темніше ночі, коли оддам її в наругу чи в болото втопчу.

Почали впиняти:

— О, та й нащо так?

У неї на очах горіли росинки щастя...

Плакала...

Марили, вірили, раділи...

VIII

Гай-гай!.. Ждемо день і другий — немає Тетяни. Побачили — надвечір кудись мчали пани фаетоном; між ними вона, як квітка. Мов і знать нас не знала — не глянула, як і не вона. Віри не доймали: чи то була справді та ніч обмарена, чи то тільки минуций сон. Довідались, що в театрі репетиція, пішли. Червоніє, одвертається, ніби чогось нас соромиться.

І дивуємось, і обурюємось:

— Що ж се таке?

День, другий. В селі почали дзвонити:

— З паничем зв'язалась, по житах волочиться...

— Ось що!..

Отець Василь лютий, як звір:

— Півчу покинула, співаків од церкви однадила — розпуста, сором.

Пророкують:

— Не буде з неї добра — поназдивитесь! Думає — довго будуть панькатись із нею—поки награються...

Гомін, шум...

Раніш мов її й не бачили, тепер і те згадали, що вродлива вдалась, пащекують:

— Не дурно Гнатиха дочку в шавлії купала — знала, для кого кохала.

А в мене, а в Андрія — жаль: так ніби люди нам на неї очі розплющили.

Книжки покидали. Як шалені ходили, кипіли.

...Цілий день у полі дзвонили коси, як у дзвони, шуміла стигла пшениця, як вода...

Вночі — не шелесне.

Довго блукав по ланах, бринів стернею. Лічив полукіпки,  
зорі дивився.

Сів на чийсь ниві на тугий, рипучий сніп.

Пливе тінь, шелестить стернею: щось іде з другого кінця.  
Придивляюсь: хто це? Чи не Андрій не спить до цього часу?  
Ближче — він. Тоскний, самотній, ніби мій подвійник. Іде —  
нудьгу несе, бере досада: "Чого іще цей..."

Підходить винувато, боязко. Гарячий куриться жаль у очах,  
на виду, як у дитини, нетерпляче бажання щось розказати,  
пожалітись... Сідає на другий сніп, поруч, мнеться... Мовчимо.

Позіхаючи:

— А знаєте, за малим-малим не було оце пожежі: чуть не  
згоріла Тетянина школа...

По його позіханню, робленому, нещирому, я вгадую, що він  
має казати щось гостре, цікаве. Насторожився. Проте теж себе  
не виявляю, питаю ліниво, під ніс:

— А що таке?

— Тетяна наша з тим своїм залицяником мало не спалили.

— З ким? — стукнуло в грудях.

— Та з ним же, з студентом.

— Як саме?

Розповідає; проходив він, Андрій, "випадково" коло її школи, побачив — в кімнаті горить свічка. Заглянув — аж там сидять вони на ліжку, обнялися...

— Що? Обнялися?..

Так, так... Звичайно, це йому не цікаве, і він пішов собі далі. Аж геть туди в поле, до млинів пройшов. Вертаючись, бачить, аж у вікні жухає світ; зазирнув — щось горить. Туди: в хаті нікого, двері скрізь порозчиняні, долі коло горщика чиясь собака порядкує. Свічка на стіл впала: горять якісь папери, горить на вікні занавіска...

— Не заглянь я в кімнату — досі б школа тільки курилася.— Виводить висновки: — Так от я й кажу: ну, цілуйтеся собі, женихайтеся, та не кидайте огню в кімнаті непогашеного, бо це вже чортвіть-що виходить, аж правда? Тепер жнива, люд томлений...

Жаром ударило в лице, мовчу.

Зітхає:

— А шкода дівчини. Цей студент — відомий бабонюх. Я чув про нього. В таких справах — артист, маху не дасть, не пожаліє...

— Сама вона дитина, не знає, що робить? — кажу, стримуючи себе.

— Воно, звичайно, було б байдуже, коли б були вони одне одному рівня. А то ж все одно він її не візьме — пограється й покине.

Закипає чогось злість у грудях:

— Та чорт її нехай візьме, яке нам, зрештою, до цього діло? Може, це буде у її житті найкращий спогад.

Андрій не розуміє мене: тим же голосом спокійним, розсудливим:

— Навряд. Хіба ви не знаєте, які тут у нас люди? Проходу їй не дадуть. А, боронь боже, як ще буде дитина,— живцем загризуть, з'їдять...

Та "дитина" як гарячим залізом шпигнула мене в груди. Ревнощі люті, палючі пожежею спалахнули, вступили туманом у голову. Я визвірився на Андрія:

— Ну, а вам що до того? Що до того вам?

— Як-то що? Шкода,— тягне він задумано,— добре, коли знайдеться така добра душа, що візьме й покриткою, а як ні, що тоді?

Мені здалося, що за ту "добру душу" він потаємки має себе, і моє обурення росте через край. Хочеться дошкулити, в саме болюче влучить:

— За це не турбуйтеся, Андрію Маркевичу, завжди знайдеться якийсь охотник до панських недоносків, що візьме й таку. Із отих, знаєте, що носять даровані з панської ноги приношені черевички, піджачки з панського плеча, "бруки"... Візьме, підлатає, почистить та й піде франтить, ручки в кишені позакладавши.

Андрій із жахом дивиться на мене, очі стають круглі, як ґудзі:

— Слухайте, що ви кажете! То ж людина! Хіба можна рівняти її з якимось дрантям? То ж душа, жива душа!..

Захвилювався...

— Ай, душа, душа!.. Не що інше, як душу і візьмуть у неї, залишивши в нас один її труп, що буде довіку нудитися серед мужицького життя.

Дивиться:

— Ні, ви людина егоїстична, жорстока, несправедлива!

Перебиваю:

— Вибачте, Андрію Маркевичу, треба бути святим дурнем, щоб не зрозуміти того, що...

— Е, це вже чорти батька зна що,— встає спокійний, ображений,— з вами сьогодні говорити не можна.

— Та який вас чорт прохає за це!

Пішов мовчки, з самоповагою.

— І к бісу!..

Ліг горілиць на покоси.

В лице дивилась зорями-очима смуглява жнив'янка-ніч.  
Одна з тих ночей, що її шкода стає збавляти марне, в самоті...  
Давило груди.

## ІХ

Дні летять, як у огні. Гасав по полю, по кручах, гасив огонь у грудях, що палав там, як суха на вітрі гілка. Здавалося іноді, що вже себе переміг, поборов. Приходив в кімнату, дивився в визір'я: обличчя — як у заплаканого барана, в очах — солодкий туман. Брала лють на себе. Кулаком сварився в дзеркальце, ляскав дверима, гонив знову в поле...

А в селі як день, то новина: хтось одної ночі вимазав у дьоготь Тетянину школу.

Ворухнулась зла радість: гидко, проте... цього й треба було сподіватися... Ніби чогось полегшало.

Ранок...

Увіходить сторож дід, мене в руках шапку, головою хитає:

— Догралися наші — чули?

Жадібно:

— А що таке?

— Всіх порозганяла і театр забила. Панича в город одіслала, а Тетяну й у двір не звеліла впускати — вигнала.

Ніби стало жаль. Далі піднялась, закипіла мутна гаряча хвиля:

— Так тобі й треба...

Почував якесь задоволення; чарівний образ, здавалось, почав бліднути, марніти...

Аж ось — ще один день:

...Втекла.... забрала в матері з скрині скільки було грошей, в город за паничем подалась...

Здалека майнули правдиві засмучені очі: "Петре, Петре, де ти тепер?" Образ чистий, непотьмарений і знадний, як ще ніколи. Вхопився за голову руками...

Цілу ніч світилися на шкільному подвір'ї зелені бур'яни під місяцем, на дривітні горіли свіжі тріски, як срібло. Цілу ніч не спалося — тинявся сновидою коло школи. Рвав із грудей з корінням, із живим м'ясом... Боліло — був радий — так і треба... А як стала вже ніч пригасати, почув, що гасилося й моє з нею почуття... Погасало — це вже я бачив... І несподівано так стало чогось жаль, такий смуток, така взяла туга, що хотілось сісти в бур'яні, зарюмати, як дитина. Голою, обшарпаною, обікраденою здалася мені молодість моя...

Впала роса, мов розгублені ключі під місяцем заблищали в траві. Ліг грудьми на холодний спориш, довго-довго лежав, аж поки в грудях щось кригою взялося.

На сході світало. В другий бік — на кучерявих хмарах, як на хвилях, гойдався досвітній місяць, блідий, як мертвий труп старого діда, що за ніч любощами його замордовано — вночі

замордовано, а на ранок викинуто в зелене на воді баговиння.  
Вертаюся до кімнати втомлений.

Беру визір'я: глибоко запалі очі, змарніле лице й строгий, сухий вираз на йому. Солодкого туману немає й сліду в очах: погляд задуманий, чистий... здалося навіть, що в глибині очей промайнув блиск тієї холодної криці, що я її не раз колись помічав в очах у Андрія...

— Ага!

Осміхнувся.

Спокійно окинув думкою; "Ні, тепер уже ніщо не стане на заваді..."

Х

Минає днів зо три — все гаразд. Коли ось: заходжу вранці до Андрія. В його якась жінка з села, селянка. Сидить на стільці, руки на грудях склала, заплакана. Андрій затурбований, задуманий, кусає губу, дивиться кудись у відчинене вікно: погляд блукає десь далеко-далеко. Вслухаюсь в розмову.

Андрій:

— Скажіть мені, тільки по правді: ви не гримали на неї, не дорікали, коли вона вернулась до хати?

Жінка кинулась:

— Ані словечка! Тільки вона на поріг, я одразу помітила, що їй недобре,— то я й розпитувати не стала. Кажу: "Ну, оце й добре, що ти, доню, вернулася — допоможеш мені в роботі".

Придивляюся до жінки — в очах, на обличчі ніби щось знайоме. Зразу стукнуло в грудях: стій, либонь же, це Тетянина мати.

— Роздяглася ото вона, сіла на лавці. —Говорю до неї — мовчить. Кине нехотя слово, друге — і знову, як води в рот набере. Потім помічаю: лихо! Не спить, не їсть, як поставить кудись у куток ті очі — не ворухнеться, аж сумно стане. Почала я за нею наглядати, думаю, щоб не заподіяла собі чогось. Та хіба ж услідиш!

Очі в жінки відразу налилися сльозами, не здержалася, од плачу затремтіла.

— О, то чого ж плакати, Гнатихо? Добре, що на тому окошилося...— розважає Андрій.

Жінка зробила зусилля, впинила в собі плач. Витерла рукавом очі, почала спокійніше:

— А як ото вже одрятували її, я й питаю' "На кого ж ти, доню, хотіла мене покинути при старості моїй? Чи, може, ти на мене яке серце мала?" — "Ні,— каже,— мамо, ви мені ніколи нічого лихого не заподіяли — гріх було б це казати, світ,— каже,— мені спротивився..."

Примовкла.

Андрій:

— Ну, як же тепер? Отямилась?

— Та так... ніби трохи одумалась, їсти сідає, словом озивається, тільки... ох... як подивлюся я на неї, а найбільше — на її очі, то так мені й здається, що не мило їй на світ дивитися ясний... Правду скажу: боюся, аж серце холоне, боюся, щоб не надумала вона знову чого.

Загадалася; далі кинулась, на сонце позирнула:

— Ой, засиділась...— До Андрія: — То я вже буду прохати, Андрію Маркевичу, вона вас шанує, послухається: поговоріть ви з нею, дурною, бо сама вже я нічого не вдію, і з якого боку зайти до неї — не знаю.— Далі пильно, з довір'ям подивилась мені в лице: — І вас прошу, прийдіть із Андрієм Маркевичем, може, гуртом швидше ті дурниці виженемо з голови.

Пообіщались. Пішла.

— Що ж таке, власне, зчинилося?

— А ви нічого не чули?

— Ні.

— В колодязі топилася...

Ніби аж потемніло в кімнаті.

XI

Вечоріло.

Вів мене Андрій городами. Буряки, капуста, картоплі... По межах соняшники рядами — посхиляли важкі голови, ніби щось погубили в межах. Між заплутами — величезні гарбузи, як голі діти... світять рожевими спинами. Мак — як військо, коноплі — як темні бори...

А по верхах грядок ніби покropив хто фарбами: нагідки, чорнобривці, різнобарвні гайстри...

— Ну й земелька!.. Ех, та й земелька ж,— бубонить собі під ніс Андрій.

По городах то там, то в іншому місці порались люди. Стали. Придивляється Андрій, очі жмурить.

— Гляньте, а то чи не буде й наша Тетяна? — показав гонів за двоє на грядках росляву постать у жіночій свиті: схилилась, заступом копає картоплю.

Підійшли ближче; Андрій голосніше:

— Вона ж, вона і є!

Тетяна кинулась, підвела голову. Побачивши нас, здригнула; на обличчі промайнула нудьга. Стала, осміхається в'ялою, блідою осмішкою. Так, аби тільки, знехочу...

Щось нове на обличчі. Не те щоб вона змарніла,— здавалося тільки, ніби на виду огрубіла; очі чужі, незна-комі, і водила вона ними помалу, неохоче.

Привіталися.

Андрій одступив трохи назад, од ніг до голови оглянув її вбрання:

— Дивіться, яка з неї дівега вийшла! Одягнеться у ту блузку та суконьку—то її й не помітно: худенька, щупленька, а надіне свиту, запнеться хусткою — і гляньте — дівчина тобі, як тая тополя.

З байдужою осмішкою, мляво, Тетяна озирнула й собі свою постать.

Про те, про інше...

Далі Андрій рішуче кладе їй на плече руку. Заглянув глибоко у вічі, промовив суворо й ніжно:

— Слухайте, Тетяно, так що це ви надумали були?

Тетяна раптово зчервоніла й поставила очі в землю. Нахмурилась, почала швидко-швидко перебирати пацьорки на хустці.

Нескладно говорив Андрій, хвилювався, проте аж бризкала од його енергія, жива сила вітром віяла з його очей, од його рухів, од голосу. Оддавало вірою од його слів незламною, як гора кам'яная.

Вона мовчала, як мур.

Казав:

— Перша невдача, і ви вже на дно сідаєте? Ви гадали, що життя — це веселий жарт? Ні, Тетяно! Справжнє життя — з

хріном, з кропивою жалючою, з полином. Нічого, що горенить, нічого, що часом запече так, що й сльози з очей бризнуть — бадьоріше будеш, не заснеш, не закинеш! Ех, Тетяно, Тетяно, не сподівався я од вас такого...

Сіли на обніжку.

— Ну, як ви могли, як ви могли зважитись на таке? Та це ж ганьба, це ж гріх, це ж...

Ні слова, мов і річ не до неї. Щипала на обніжку блакитно-огневі черевички, вибирала з них найкращі й механічно тулила в букетики; кидала додолу і знову рвала. Тільки все нижче схиляла голову та губи стуляла міцніше...

Упрів. Зняв кашкет. Енергійно провів рукою по чубові: надвечірнє проміння пронизало його кучму, руду, аж огненну, засвітило над нею веселку. Думав. Далі схопився, осміхнувся, рішуче взяв її за плечі, струснув нею, разом жартома й сердито:

— Тетяно, та ви чуєте чи ні?

Підводив їй голову.

Вона пробувала одвести од його очі то в один бік, то в другий. І відразу — зів'яла... Пирснули з очей сльози... Поривом припала до плеча...

Одвела голову. Втерла сльози. Поправила на голові хустку.

Осміхнулась:

— О, чого ж це я вас до хати не кличу!

Обличчя прояснилось, так ніби в погашеному ліхтареві  
боязко засвітилася свічка.

Сідало десь у полі сонце, велике, червоно-вишневе. Далеко  
за лісом смутніло осіннє небо, як виплакані чиїсь думні очі...  
Пішли до хати.

## XII

В чубатих туманах вставало сонце та в тумани й сідало.

Дні короткі, та й ті невеселі, а ночі...

Нецікава стала Тетяна: і погляд боязкий, мова тихіша, ніби  
й сама понижчала, з лиця спала. Боїться комусь перешкодити,  
набриднути, ходить городами, глухими улицями, лице в хустку  
ховає. Буденна якась, сіренька... Зайде, трохи посидить —  
зараз тікає... Хотіли якось додому провести — сполохалась, аж  
почервоніла:

— Ні, ні — не треба!

— Чому?

— Тепер свято — скрізь люди вештаються... буде й того, що  
маю...

Зітхав Андрій, хитав головою: "Убили щось у дівчини..."

Один раз було тільки: сидимо якось у школі, розгомонілась  
більше, як завжди. Поживішала, спробувала щось навіть  
заспівати. Буває, так журлива пташка в клітці сидить,  
надувшись, нудьгує, мовчить... Пригріє сонце — вона

зворухнеться й цвірінькне. Проспівала кілька слів, боязко озирнулась і замовкла. Сіла на парту, задумалась.

— І поспівати немає де: в півчу отець Василь не пускає, театр дошками позабивали... Живеш, як у темниці,— махнула без надії рукою.

Далі раптово хитнула головою, хруснула пучками, і в очах заяскрилася непокійна давня туга, горда, палюча тоска, таємна, негасима. — Чого дождити? Нащо життя? Нащо?

Схилилась до парти, плаче.

Витерла сльози, блиснула очима:

— Знаєте, коли я вперше побачила із сцени стільки перед собою людей, в мені ніби щось огнем загорілось, і я таку силу в собі почула, таку огненну, що аж самій стало радісно і страшно. Здавалось, театр ламаю, всіх людей од землі підйму.

Загадалась.

Було це, кажу, всього раз, далі знову погасла. Стала покірна, боязка.

На селі стало тихо. Переговорили люди... вирішили — схаменулась дівчина, за розум береться. Отець Василь — і той пом'якшав. Казав:

— Її одарував господь талантом, щоб вона в церкві прославляла ім'я його святеє, а вона з ним на пляси та на грища — ворога роду людського тішити,— от бог і покарав її за тее. Її зовсім од церкви треба було б одлучити, та бог з нею — хай прийде попрохає — дозволю вже в хорі співати...

Думалось: затихне лихо, поросте травою, позаростають рубці — буде якось жити, а коли справді є в неї той талант, то ще, може, й немарне. Чи то ж мало їх, тих невідомих іскор, в народі, що так жартома, задарма гріють людям серце, темне життя їх окрашають? Не питають ціни тому святому дарові, та й не знають ні болю, ані того жалю...

Думалось...

### XIII

І досі воно перед моїми очима, те незграбне будівництво з соснових дощок та обаполів — народний театр... Довго після того стояло воно із забитими дверима, чорне од дощів, сумне. Вільха, кущі бузини щільно тулились до його, по стінах вився дикий хміль; бур'яном, глухою кропивою стежки позаростали, завелися сичі, плакали ночами. Люди навіть удень минали його, розповідали страшне. Казали, хоч би хто-небудь, добра душа, спалив оту озію. Ідеш мимо, то аж на серці холоне...

А про те, що зчинилось на тому меду в селі Ярках на Другу пречисту, далеко прогула луна.

Вся в золоті сяяла на цвинтарі липа. Саме жовкло тоді на дереві листя.

Увіходимо.

В церкві людей — тиск. Хор свіжих, нагуляних за літо голосів співає бадьоро, шумко, хоч і не завсіди влад. Пригинаючись і ховаючись за чужими плечима, стояла між співаками й Тетяна — вигляд суворий, замкнений, навіть ворожий до людей. Пригнічена, забута...

Кінчали службу.

В церкві стало урочисто, тихо.

Співаки заворушились, захвилювалися, готуючись до концерту. Забринів по церкві камертон. Густо загули баси:

— "Утоли болізни..."

За басами — тенори; далі крадькома увійшло сопрано, вибралося над усіма і раптово згори, з-під церковних верхів, сипнуло на людей дощем гарячих іскор: "...многовоздыхающия душі моєя...".

По церкві пішов шелест:

— Хто се? Це тая сама?..

— Де вона, де?

— Ото в білій хустині? А змарніла як! Глянь!

— Цитьте!

Замовкли.

Мов густий росяний сад перед сонцем, натовп засвітився людськими очима. В церкві виднішало, ясніло, ніби відтуляли в ній вікна. А лице Тетяни вже сяло, як свічка, лице живе, наївне, скорботою натхнене, з тими великими, ймовірними очима, що про їх люди говорити мусять.

— "Ти бо чоловіком болізни одгониши і скорбі грішних розрішаєши".— Руки вгору, очі стрілою в небо — криком пронеслося по церкві, жива туга гострою колючкою встромилась людям в груди: — "...Ско-о-рбі розрішаєши..."

Здалося, скрізь із ветхих церковних стін посипався порошок. Кам'яні лики святих злякано одлетіли кудись далеко-далеко; здивовані, стурбовані слухають цю живу, невтриману, з грішного світу скорботу, що вперше закричала тут поміж мертвими стінами.

Забувалося, де в церкві вікна, де двері.

Торкнуло щось у груди: "Оце, мабуть, і є той самий талант..."

Тетяна, здавалось, росла. Ніби почувши свою владу над людьми, вона виступила з ряду наперед, стала в гордій, незалежній позі, запишалася. Одчувалася сила. Сила нова, непокійна, жагуча, сила грізна, що од неї торохтіло сухе дерево й чорніла стара позлота в церкві, осипалася, як од вітру. Ось-ось, здавалось, розступляться темні стіни, стане видна далечінь зелена, синє небо та ясне сонце. Вівтар був забутий...

Щось стороннє, настирливе почало густити, шипіти, намагаючись звернути на себе увагу. Дедалі — дужче й дужче.

На клиросі поміж співаками почалася якась руханина, нелад в голосах; один із співаків злякано замахав руками, і хор замовк. Тоді ясно стало чути стриманий, а роздратований, гнівний голос:

— Годі! Замовкніть! Схаменіться! Тут святе місце, тут храм божий. Годі, кажу!

У малі двері з вівтаря визирав отець Василь, блідий, як глина, очі зеленяві, злісні. Дивився на Тетяну й шипів:

— Це ж що за вигадки? Нащо вони мені? Артистів мені не треба. Тут не опера.

Люди нічого не розуміли: презирались і перешіптувались.

Тетяна стояла рівна, як струна, і, як біль, біла. Помалу почала червоніти й зразу, мов квітка, розцвіла — полуменем зашарілася.

Промовила стиха:

— Що ж я такого зробила?

— Мовчи, грубіянку! Не смій мені суперечити в церкві. Тебе по правилу не слід би було й на поріг сюди пускати.

Очі Тетяни гнівно закурилися. Щось думала. Промовила стримано, проте так, що всі в церкві почули:

— Чого ж то так, батюшко? Мені коси ніде ще не стригли.

Церков завмерла. На селі подейкували, що хтось із селян застукав попа коло своєї молодиці. Хотів косу серпом одтяти — одкупився.

Піп затупотів ногами:

— Вон, негодяйко, з храму!

Тетяна йому грубо:

— Не маєш права, не твоя церква.

Піп:

— Сторож! Сторож! Виведи її звідціля, негідницю!

Рябий бородатий сторож, що стояв коло вівтаря, кашлянув у руки і рішуче став протискуватись до півчі.

Тетяна шпурнула ноти на пюпітер, вийшла з клиросу.

Розштовхуючи собі дорогу, червона, гаряча, з потуманеними очима, вона опалювала диханням людей і прямувала до дверей, як буря... Люди розступалися перед нею, як перед огняним вітром. Коло порога повернулась:

— Я поїду жалітися... я до архирея... я... я...— побігла.

Піп їй услід, із глумом:

— Іди, іди, жалійся! Я за тебе ось ще не так візьмуся. Десь там тинялася в ката по балаганах, прийшла до церкви — бешкет заводити. Бачили таке? Артистка...

Люди чуманіли...

Раптово в бабинці між жінками одна кинулась, як зо сну, зірвалась із місця, побігла з церкви навздогін, мало не з ніг валяючи людей. Пішло по церкві:

— Мати...

Стояв тривожний настрій. Додому люди не розходилися: зібралися на цвинтарі, хвилювалися, гули.

До гурту підходив отець Василь, стурбований, винуватий, з робленим суворим виглядом:

— Бачите, як ви своїх дітей навчаєте? Бачите, до чого доводить своя воля?

Із натовпу обізвався стриманий голос:

— Так-то так, батюшко, коли ж і вам чинити так, як ви зробили, не годиться.

За ним другий, жіночий:

— Отак опаскувати, обплювати дівчину, та ще принародне в церкві. А спитати б, за що? Мало ще залили сала за шкуру?

Далі одно по одному загули з громади інші голоси, кидаючи виважені й стримані слова мужицького, грубого та гарячого, доймаючого жалю:

— Ну, нехай би вона й справді там провинилась, то й що ж: зразу йому камінь на шию та як щеня — у воду?

З другого боку:

— Чужа, бачте, дитина, та ще й сирота — то воно й не жаль.

— Молоде, дурне — що йому: побіжить та з того жалю й заподіє собі щось: кому буде гріх?

О. Василь вертиться на місці, злодійкувато лупає очима:

— Нічого їй не станеться — вернеться.

— Та добре ж то, як вернеться, а як...

До гурту бігла Гнатиха.

Зразу попа забули, всі до неї:

— Ну що, немає?

Бліда. Важко дихає:

— ...Скриня одімкнена, вся її дівизна, книжки, папери — все порозкидано, а її немає. До криниці бігала, до ставу — не знайшла.

Ламає руки, благає, плаче.

— Ой, рятуйте, люди, бо вже ж вона одно надумала.

Примовкли.

— Шукай її тепер, коли їй одна дорога, а за нею десять...

Дід — високий, суворий:

— Та нас же таки мир. Одне туди, друге туди, по селу, поза селом, може, хтось-таки та знайде. А нумо, люди!.. Треба ж якимось.

З гурту хтось крикнув:

— А цитьте. Зашуміли:

— Що таке? Що таке?

Нетерплячі голоси:

— Та ось цитьте — он щось гукає.

Всі змовкли.

Через майдан стояла економічна брама. За штахетом було видно під глухою вільшиною, з шальовок збудовану, казарму-театр. Коло одчинених дверей метушились парубки й дівчата, махали руками до цвинтаря, гукали. Натовп скам'янів. О. Василь збліднув, закліпав очима. І тоді, коли стало тихо, як у вусі, з двору долетіли чітко слова... Опалило, як огнем.

І раптово, мов рушилась гора, весь натовп мовчки ринув з цвинтаря у ворота, в хвіртку, через штахет, спотикаючись, один одного попереджаючи... Бігли до панського двору, аж земля гула.

#### XIV

Високо-високо залетіло вгору в дні свої останні бабине літо, висвічує сивиною на сонці, короткими радощами старечими осміхається, а ще вище, десь аж під холодним небом, із синього кришталю гарячою тугою рвуть повітря срібні дитячі дзвіночки:

— "Погиб-шее ов-ча аз есм, воззови мя спасе..."

Мають короги́вки фіолетові, темні, вихитуються стяги  
червоно-огненні, а за ними люди йдуть, а над людьми мари  
пливуть, завітчані, замаяні, рушниками пов'язані...

Ховали гвалтом. Одібрали ключі у титаря, одімкнули церков,  
взяли мари, короги́ви.

Нарядили, несуть.

Перед поповими ворітьми процесія стала, замовкла. Хтось  
перескочив через тин, одчинив ворота — понесли мари, натовп,  
як вода, заповнив двір.

В дворі — ні лялечки; двері в попівські кімнати позамикані,  
віконниці позачинені.

Поставили мари під кленами.

Мов вітром холодним подуло по людях — чуби  
наструнчились, як дріт, в очах блиснуло колючег

— Ламайте двері, чого там...

З гурту вийшов Андрій. Він виріс. Примарніло обличчя.  
Очима різав, як крицею:

— Стійте. Подождіть. Не так ми зробимо. Слухайте мене.

Вщухли. Підійшов до вікна. Загуркотів у віконницю:

— Скажи востаннє: будеш ховати чи ні? Чуєш? ...

Біжить з кухні підтикана наймичка. Коси розкошлані,  
бліда, злякана:

— Батюшки немає вдома.

Загули, заревли:

— Брешеш! Ховається! Боїться. Клич сюди його. Злякався?

Побігла. Всі посідали на моріжку коло мар, рядком на  
призьбі, на тину між кіллями. Дожидають. Брови хмурять.  
Мовчать.

Знову вибігла:

— Батюшка казали, що не вийдуть. Сховалась.

Андрій встав і урочисто підійшов до труни. Одкашлявся,  
обвів усіх очима. Кругом пішло:

— Тихше, тихше!..

Кидав, як каміннями:

— Серед темної ночі у нашому закуткові, оцьому  
покинутому й забутому, засвітилася під убогою стріхою  
музицькою божо іскра...

Промова до людей — це була новина в селі. Мов вітер, мов  
буря полетіла, затупотіли, зашуміли, кинулись до гурту з  
гарячими, жадібними очима, тісно оступили промовця,  
замовкли... стояли, як скеля німа... ..Хтось подав голос:

— На коліна!

Стали на коліна, всі натовпом; в повітрі затремтіли слова останньої розлуки... Прощалися.

— Тепер — додому! Всі до одного! — гукнув, як в трубу металеву, Андрій.

Зашуміли, загули, як під градом, заметушилися, покидали серед двору корогви, і швидко на подвір'ї — ні духу.

Впала залізна тиша... Все поніміло, покам'яніло...

Тільки осіннє сонце забавляло покинуту дівчину, як дитину. Кидало їй з-над заходдя в труну золотих зайчиків.

XV

Будували, сподівались — ударив грім: розбив, по полю розвіяв...

Сидимо, пожурилися...

Книжки в кутку пилом поприпадали, погубили зшитки — в голові не те.

Похмуро світить лампа; стіною надворі осіння ніч; на серці — камінь.

Не береться розмова — все й без того ясно...

До о. Василя наїхали з міста урядовці чинити слідство.

Туди ж сьогодні приїхав призначений в школу новий учитель. Цілий день бігали до нас знакомі з села люди:

— Ой, що ж то буде, що буде: всіх людей, що були на похоронах, тягнуть на допит — і малого й великого...

Знаємо, що буде: не побачимо ми вже того університету, мабуть, скільки будемо й жити... Оце буде.

Світ стемнів, невеселий такий став, нерадісний, неправдивий... Походить один по кімнаті, сяде, другий починає ходити... Нудьга.

Андрій дістає десь обтріпані карти:

— Сідаймо в дурня абощо...

Аж ось одчинило двері. Сторож.

— А йдіть-но послушайте, що воно там кричить за городами.

— Де?

— Морока його знає. Либонь, там коло болота чи, може, в болоті. Кричить, ніби там його ріжуть або давлять.

Вийшли у двір. Тільки за двері — зразу мов чорним рядном накрило: темно, аж у голові морочиться. Слухаємо: гукає десь глухо, мов з прірви. Далі починає тужити.

— Це якась п'яна марюка загрузла в болоті,— сердито промовив Андрій.

— А чи не буде ж це наш дяк? — кинув догадку сторож.

Мені вчулося теж щось у голосі знакове.

— Чи не він, справді?

Андрій не хоче вірити. Запорожець давненько вже поїхав із села, і була чутка, що він поступив десь в учительський інститут.

— Який там дяк? Де він тут візьметься? Це якась личина...

Андрій не доказав, голос у темряві несподівано з голосіння переходить у лірику, і з болота долітає-

Чого вода каламутна,

Чи не хвиля збила?..

Тетянина улюблена пісня...

— Тума б тебе взяла!.. Він!—стиха промовив Андрій і замовк... Тремтіло в грудях, ніби звідтіля, з яру, бив хтось у дріт. Було чудно і дивно. Образ дівчини, з тими дивними очима, сплинув, як живий, над болотом, в імлі нічного туману, таємничий і смутний...

Стояли, як понімілі, поки пісня не замовкла.

— Чого вас там носить нечиста? Сюди ідіть!

У відповідь радісний з темряви голос:

— Голубчики ви мої, братики, де я?

— Беріться сюди — побачите.

— Не знаю куди — кругом болото.

— Прямуйте на голос.

Стало чути, як щось почало бовтатися в калюжинах...  
плющати, і зрештою перед очима стовпом стала якась тінь...

— Либонь, це школа? Яким же це чином?.. Тут щось не так...

Мовчки беремо його за руки, витягуємо на ґанок, іде  
покійно, як дитина, ковзається п'яними ногами, зіскося позирає  
на нас. Увели в кімнату... Плеснув руками Андрій: чоботи,  
одежа, лице — все в Запорожця було вимашчене в болото,  
викачане в реп'яхах, у колючках... Якась манія — не людина...

І коли б не ті молоді очі, що тоскно світилися на  
розмальованім обличчі, можна було б подумати, що він  
нарядився так навмисне, на сміховище людське,

— Чого вас понесло в ту прірву?

Декламує:

— "Серце моє раненоє, смятеся дух мій, і понесла мене ніч  
на крилах своїх".

Умили, переодягли... Розпитуємо:

— Чого ви приїхали? Казали ж, що ви— в інститут  
поступили?

Нахмурився:

— Покинув.

Андрій аж крикнув:

— Як? Поступили й покинули?

— Роздивився — тюрма, взяв документи і втік.

Очі Андрія спалахнули обуренням, далі поійнялися глибоким  
жалем:

— Пропаща ви людина навіки,— махнув без надії рукою.

— Цс! Годі...

Запорожець повів у повітрі рукою, мов написав останню  
рису.

Андрій смутно:

— Навчились хлопці...

Затихло в кімнаті.

Мов над головою та хмара зайшла.

Сиділи похилені, аж поки пливла над нами та хмарина. Далі  
Запорожець підвів голову, очі зацвіли ніжним жалем, смутно-

смутно осміхнувся... Пильно подивився одному у вічі, другому, хитає головою:

— Так отак же...

Дивимось, про що це він?

Прищунив очі, знову:

Чого вода каламутна...

Легко, як водою, підвело нас із місця. Встав один, хруснув пучками, почав ходити, за ним другий...

— Так... талант...

Розмовляли довго-довго. Про Тетяну, про її долю... Про долю того кращого цвіту народного, некоханого, дощами неполиваного, що гнеться з торбами, сонцем запалений, смутний, скрізь попід позамиканими брамами мурованих шкіл.

Полягали спати. Тільки примовкли — знову кинулась, люто сипнула з усіх кутків густа стума, труїла, обмарювала: не там вікна, не туди стіни, вся кімната тоне кудись в чорне провалля.

Мовчали, проте одчувалось, що спати ніхто не спить. Запорожець лежить зо мною на одному ліжку, од його несе ще горілкою, чути, як неспокоїно б'ється в його серце. Ворочається, зітхає. Обізвався якимось словом, йому ніхто не одповів. Накрився кожухом, далі зірвав його з себе, схопився, сів. Рвонув звисока, як у степу, з тугою, тоскою; заспівав:

Ніч темная

Та невидная,

Головонька моя бідная!

— Що це ви? Годі! Спати треба!

Разом загомоніли на його. З розгону бухнувся головою в подушку, замовк.

Гаснуть на стіні тихо-райдужні одсвіти огняних хмар. Темніє небо, смутно тьмариться сад, що осінні малярі його золотили та малювали.

А на заході важкі рядна небо застеляють. Тільки там десь у щілинку, у ту, що над самою землею, притьмаро світить червона стрічка вечірнього погасання, кожної хвилини міниться, тане... Ось уже самотньо сяє там один маленький вінчик... Вінчик із огняного маку, золотими нитками заплетений.

Вітер стеріг його десь за горою: шугнув, дмухнув темрявою, холодком повіяв, до хмар до самих помчав — задув, погасив...

Темно...

І зашуміло під вікнами море сухого листя... Море плачу, море сліз... Лавою, хвилею мчиться воно, як те військо безталанне, що розбив його ворог, розвіяв, куди видно жене...

Зупинилося під чужою хатою спочити одну часинку, тремтить, тулиться одно до одного, крізь сльози шепче несміливу скаргу:

"Куди його, та й куди його проти ночі?"